

אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

04 גיליון
2014 קיץ

עורכים מיכאל גלזמן, מיכל ארבל, אורי ש. כהן
המערכת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט
רכזי המערכת חן אדלסבורג, נדב ליניאל
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמו־קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל־אביב

על העטיפה: חיילים בשוחות, מלחמת יום הכיפורים, סני 1973 (אוסף התצלומים הלאומי, מחלקת צילומים,
לשכת העיתונות הממשלתית)

כל הזכויות לפרסום הסיפור "ברמן, למה עשית לי את זה?" שמורות לאמנון דנקר, לדודו גבע ולהוצאת מודן

ot.kipp@gmail.com

© 2014 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב 6997801

הוצאת הקיבוץ המאוחד

נדפס ברפוס אליניר

מלחמה במהפכה: היבטים פוליטיים של רוויזיה היסטוריוגרפית

און ברק

איש עשיר הגיע לגדת נהר רחב ידיים שמימיו זרמו בשצף קצף. לפתע שמע קול קורא אליו:

”מה דרוש לאדוני?”

השיב העשיר:

”אדם שאוכל לצלוח את הנהר הזה על כתפיו.”

מיד הופיע לפניו אדם גדל גוף וטוב לב. זינק העשיר על גבו של האיש החסון וצרח עליו:

”שחה והעבר אותי!”

שחה האיש לרוחב הנהר, אך כשקרב אל הגדה שמנגד עייף וביקש את נפשו למות.

צעק עליו האיש העשיר:

”אסור לך למות לפני שתעביר אותי לגדה כביטחון.”

אמר האיש החזק:

”נעשה ונשמע.”

ואכן, מיד כשהגיעו לגדה שמנגד נפח האיש את נשמתו ומת. אחר כך הושיט המת את ידו לאיש העשיר ואמר בטון מפציר:
 "תן לי את שכרי כדי שאוכל לשלם באמצעותו את הוצאות קבורתי."
 בעט העשיר בעיטה חזקה שהעיפה את ידו של המת אל השמים כך שהלה נותר עם יד אחת, וצרר עליו:
 "איזה שכר?! הרי לא היית יכול לצלוח לולא ישבתי על גבך. נוכח קשיי הדרך חצייתך היא נס שלא היה מתרחש בלעדי, ואתה מדבר אֵתִי על שכר!"
 המשיך האיש העשיר בדרכו והוא זועף, ואמר:
 "לאן מידרדר העולם? מדוע רוצים העניים להיות לעשירים? האין זה פשע?"¹

סיפורו של הסופר והמסאי המצרי יוסוף אל־קעיד "צליחה ללא תועלת", שנכתב בתחילת שנות השמונים כפרק ראשון מתוך "שלושה סיפורים ללא משמעות", הוא לכאורה משל אוניברסלי המרפרר לאזופוס (ולמפיצי משליו במזרח, ובהם ג'לאל אל־דין אל־רומי) ומבטא ביקורת מעמדית כללית וסתומה. אולם קוראיו המצרים של הסיפור הבינו אותו, ובצדק, כטקסט נשכני. המשלים "חסרי המשמעות" לכאורה של אל־קעיד נרפסו במצרים לאחר שהרומן הביקורתי הגדול שלו על מלחמת אוקטובר, המלחמה על אדמת מצרים, נאסר לפרסום במצרים וראה אור בכיירות ב־1978, וכל אחד מהם קורד ביקורת ממוקדת על השימושים שנעשו ב"מלחמת צליחת התעלה" במדיניות הפנים והחוץ המצרית. בתקופת שלטונו של סאדאת, שהשתמש בניצחון במלחמה כדי להתניע את ה"אנפתאח" – פתיחת מצרים להשקעות זרות ול"שוק החופשי" – הופנתה הביקורת בעיקר כלפי ניצולה של מלחמת אוקטובר להרחבת הפערים בין עניים לעשירים והשתלבה במחאה חברתית שכמעט הפילה את המשטר. בארבעת העשורים האחרונים גויסה מלחמת אוקטובר לקידום אג'נדות מגוונות, והביקורת שהופנתה כלפיהן שינתה אף היא את טעמיה ופניה חדשות לבקרים. כמו שליטי מצרים, גם מבקריהם עשו – וממשיכים לעשות – שימוש יצירתי במלחמה ובזכרה. למשל, בראיון שהתקיים ב־6 באוקטובר 2012, ביום הזיכרון השלושים ותשעה למלחמה, טען אל־קעיד שיש להציב כעת בראש סדר העדיפויות הביקורתי את חשיפת התיעוד הקיים על אודות המלחמה והנגשתו לציבור.² אם ההבדלים בין "צליחה ללא תועלת" הקריפטי לבין המלחמה על אדמת מצרים מדגימים את חלוקת נטל הביקורת הפוליטית בשנים שמיד אחרי המלחמה בין הסיפור הקצר לבין הרומן הריאליסטי, ואף את מגבלותיה של ביקורת מרומזת ולא ריאליסטית, הרי הריאיון האמור מעיד על שינוי ביחס כלפי הכתיבה ההיסטורית והתנאים המאפשרים אותה ועל התפתחותה של תפיסה חדשה בדבר חשיבותו של דיון ציבורי המבוסס על מסמכים ועובדות. כארבעה עשורים אחרי המלחמה, אפילו הסופרים המצרים, וודאי ההיסטוריונים, מגלים רגישות גוברת והולכת למגבלותיה של הכתיבה הספרותית ככלי פוליטי ולחשיבותה של הכתיבה ההיסטורית.

1. יוסוף אל־קעיד, "אל־עובר בידון ג'דוא", אל־אעמאל אל־קיציה, אל־מוג'לד אל־ת'אני, אל־היאה אל־מצריה אל־עמה ללכתאב, קהיר 1991, עמ' 76-77.
2. יוסוף אל־קעיד, "חרב אקטובר: ד'אכרה ל־ל־נסיאן", אל־וסן, 6 באוקטובר 2012, <http://www.elwatannews.com/news/details/57810>

מאז הדחת חוסני מובארכ ב־2011 נעשו הארכיון ההיסטורי עצמו, השליטה בו, הגישה אליו והשימושים הנעשים במסמכים השמורים בו לסוגיות ולאחרים מרכזיים במאבק לשקיפות שלטונית במצרים. כאירוע היסטורי רב־משמעות – אולי הנדבך החשוב ביותר בביצור שלטון הקצינים החופשיים ובני טיפוחיהם – משמשת מלחמת אוקטובר, על ייצוגיה וקורותיה, כשדה קרב מרכזי במאבק זה. המלחמה הייתה אחד הרגעים ההיסטוריים המכריעים ששימשו להתנעתן ולביסוסן של תמורות כלכליות, פוליטיות ואסתטיות שאפיינו את השליש האחרון של המאה העשרים במצרים והן ממשיכות להגדיר ולהתוות את אפשרויות הפעולה בשדות אלה גם כיום. הן עבור הליברלים, הן עבור הצבא והן עבור האסלאמיסטים, הארכיונים המתווכים בינם ובין המלחמה ושורה של דמויות ודימויים הקשורים בה חיוניים היום אולי יותר מתמיד לעיצוב ההווה הבת־מהפכני. בחיבור זה אנסה להתחקות אחר חשיבותה של המלחמה לא רק כאירוע היסטורי אלא גם כאירוע שאֶרכוב ותייעוד קורותיו טוענים את הארכיון עצמו במשמעות פוליטית מתמשכת. מלחמת אוקטובר, כך אשתדל להראות בדיון שלהלן, היא מקרה פרטי המקורד עבור מצרים רבים את "ההיסטוריה" באופן כללי, וככזה הוא מייצג את האפשרויות לרתום שדה עשייה אקדמית ופופולרית זה, ואת העבר בכלל, לפעולה פוליטית.

איך לנצח במלחמה

כפי שטען ג'ורג' אורוול בספרו 1984, וכפי שמבינים גם היסטוריונים מצרים, גם מוסדות המדינה במצרים וגם "האחים המוסלמים" והצבא שהדיח אותם, "מי ששולט בעבר שולט בעתיד, ומי ששולט בהווה שולט בעבר"³. אולם העבר עצמו מתווה עבור המנסים לאחוז בו את מנעד אפשרויות השליטה והסיפר. ואכן, מלחמת אוקטובר איננה עלילה פסיבית המתמסרת בקלות לכל מִספר. לפני שהייתה למחולל גנרי של עלילות גבורה, עורמה טקטית וחזון אסטרטגי, ולפיכך למקור בטוח ויציב ללגיטימציה פוליטית, היא התעצבה על ידי אפשרויות הדיפלומטיה ומתווה הזירה הבינלאומית בשנות השבעים, על ידי שלושת לוחות השנה, הגרגוריאני, ההג'רי והעברי (ואפילו על ידי הקונטינגנטיות של החפיפה בין העשירי ברמדאן ובין יום הכיפורים באותה שנה), על ידי תוואי הקרקע, על ידי הצורך לצלוח (והאפשרות לנצל) מקווה מים רחב ידיים – תעלת סואץ – ועל ידי הטופוגרפיה של קו בר־לב, שנבנה על גדות התעלה. כדי להבין כיצד נעשתה המלחמה לפלטפורמה לליברליזציה של הכלכלה המצרית, לחזון בינוי הערים במדינה, לגישות חדשות לפוליטיקה ולאמת ואף לבסיס עיקרי ללגיטימציה של המשטר המצרי בעשורים שבאו אחריה, יש להתחקות אחר השפעתם של חומרי הגלם ההטרונניים הללו על התחביר שנוסח כדי להחזיק אותם יחד ולחברם לקריאת ניצחון. בחינה שכזאת תחדד את הבנת המגבלות שהמלחמה מצייבה בפני מי שמבקש לעשות בה קרדום לחפור בו. את הרקע לפרוץ המלחמה לא קשה לשחזר. מצב אי־הלוחמה/אי־השלום של שלהי שנות השישים גבה ממצרים מחיר גבוה יותר משגבה מִישראל. בעוד שעבור ישראל, הסכם

3. ג'ורג' אורוול, 1984, מאנגלית: ג' אריוך, עם עובד, ספריה לעם, תל־אביב 1971 (1949), עמ' 30.

שלום נפרד עם מצרים לא היה משנה בעיקרו של דבר את הצורך בהחזקת צבא לוחם סדיר, מאומן וחמוש בנשק החדש ביותר (ואכן, הסכם השלום, כשנחתם, אפשר למנחם בגין להעביר כוחות צבא מסיני ללבנון), עבור מצרים, שלום יציב עם ישראל עשוי היה לנטרל את חזית הלחימה העיקרית ולהפחית את הצורך בקיומו של צבא גדול. הדיסציפלינה החדשה של "תחשיבי עלות-תועלת" שהתפתחה באותן שנים ואף קנתה לה אחיזה איתנה במצרים של נאצר, ולצדה דיסציפלינה חדשה נוספת ששימשה במלחמה הקרה, "תורת המשחקים", קידמו את הגישה החשבונאית הזאת של המשגת היחסים הבינלאומיים וניהולם. יתרה מזאת, לסאדאת, ששאף לעודד השקעות זרות במצרים, היה יסוד סביר לחשוש שחברות זרות יימנעו מלהשקיע בתשתיות שישראל עלולה להחריב. בראייה מפוכחת, שלום היה אפוא צו השעה, וכל האמצעים היו כשרים להשגתו, ובכלל זה מלחמה. אולם השלום, יש לזכור, לא היה תכלית לעצמו – צו אתי לפיוס היסטורי וכיתות חרבות לאתים (ובמובן הזה צדקה גולדה מאיר כשפקקה בכוונותיו של סאדאת להגיע ל"שלום אמת") – אלא אמצעי מחושב להתנעת שורה של תמורות גיאופוליטיות ופנים-מצריות, חברתיות ובעיקר כלכליות. כפי שהראתה נעמי קליין, ב-1973 החל הכלכלן מילטון פרידמן לנסח ולקדם את מה שנהוג לכנות "דוקטרינת ההלם", שראתה בזעזועים ובאסונות, אם אסונות טבע ואם אסונות מעשה ידי אדם, הזדמנויות פז לשחרר, להפריט ולארגן מחדש שווקים ריכוזיים ברחבי העולם.⁴ כמו יריית הפתיחה של "דוקטרינת ההלם" – ההפיכה הצבאית בצ'ילה בספטמבר של אותה שנה, שבמהלכה מילא פרידמן תפקיד פעיל כיועצו של אוגוסטו פינושה וכמי שהכשיר את "נערי שיקגו", שבהשפעתם הייתה הכלכלה הניאו-ליברלית לאידיאולוגיה השלטת של החונטה הצ'יליאנית – גם מלחמת אוקטובר מבית מדרשה של החונטה המצרית סיפקה שיעור חשוב למי שביקש לרתום ולגייס מלחמה ושלום למערך כוחות השוק.⁵

נוכח מדיניותן של ישראל וארצות הברית, ששכללו מאז תחילת שנות השבעים את האסטרטגיה של "עמימות בונה" כבסיס לגיטימי ליחסים בינלאומיים ודחו שוב ושוב את מגעי השלום של נשיא מצרים, צמצם סאדאת במהלך 1973 את פניותיו הגלויות לשלום ועבר

4. נעמי קליין, דוקטרינת ההלם: עליית הקפיטליזם של האסון, מאנגלית: דבי איילון, אנדרלוס, תל-אביב 2009 (2007).

5. מצרים לא הצטרפה אחרי המלחמה לחזון ניאאו-ליברלי גלובלי מן המוכן; נהפוך הוא: היא הייתה שותפה פעילה ביצירתו של חזון זה, והמלחמה הייתה נדבך רבי-חשיבות בכנייתו. אמנם ארצות הברית ובריטניה התנסו בכלכלת שוק חופשי כבר לפני שנות השבעים, אולם לזירה הבינלאומית ולכלכלה הגלובלית הגיעה האידיאולוגיה הניאו-ליברלית אחרי 1973. תפיסה כלכלית חדשה זו הייתה תגובה למניפולציה של מדינות אופ"ק בשוקי הנפט. במהלך שמומן במידה רבה בידי חברות הנפט וצוותי החשיבה שלהן גיבשה ארצות הברית מדיניות כלכלית עולמית חדשה שדחתה כל ניסיון להתערב בכוחות השוק, ובפרט במנגנון האיזון של הביקוש וההיצע. חרם הנפט אמנם לא היה דוגמא מוצלחת ל"כשל שוק" שכזה, שכן, לצד הצהרותיהן הלוחמניות, מדינות אופ"ק הגדילו את התפוקה כדי ליהנות מן המחירים המאמירים, אולם גם ייצוגים שגויים או מסולפים מסוגלים לברוא מציאות: בספרי הלימוד של אסכולת שיקגו, שעמה נמנו פרידמן וחסידיו, התקבע הרגע ההיסטורי הזה כמקרה מובהק שבו שובש מנגנון המחירים המאזן וכופף את מרפקה של "היד הנעלמה" השולטת בשווקים בהגינות וברציונליות.

להכנות סמויות למלחמה.⁶ המתקפה, שהחלה ב־6 באוקטובר באותה שנה, נפתחה במכת פתע אווירית, בצליחת בזק של תעלת סואץ ובפריצה דרך קו בר־לב. קריסת קו בר־לב, ועמה קעקוע קונספציית סרבנות השלום הישראלית, סללו כידוע את הדרך לקמפ דיוויד. אף על פי שעד הפסקת האש כבר יכלה ישראל לזקוף לזכותה הישגים צבאיים חשובים, בצד המצרי התקבעה תדמיתה של המלחמה כניצחון. את התדמית הזאת שנוצרה במצרים, ואת המונחים "ניצחון" ו"הפסד" בהקשר זה, ניתן לייחס הן להישגים הצבאיים בזמן הפסקת הלחימה והן להגדרת יעדי המלחמה. בלחץ בינלאומי נאלצה ישראל להסיר את המצור שהטילה על הארמיה השלישית המצרית ולהימנע מהכנעתה, ומשנמנעה תבוסה מוחצת זו, ניתן היה להגדיר את תוצאות המערכה כניצחון. מיד לאחר הפסקת האש הצהיר הסופר המצרי תאופיק אל־חכים כי "אווירת התבוסה [ב־1967] הייתה כלא ומחנק. עתה אנו נושמים אוויר נקי, אוויר החופש והחירות. זהו הפירוש האמתי של הניצחון."⁷ אולם כבר בימים הראשונים למלחמה היה ברור ש"ניצחון" הוא מונח עמום וטעון פרשנות, ולא צורה אובייקטיבית לתיאור מציאות מוסכמת. ואכן, ב־1975 כתב העיתונאי והפילוסוף המצרי מוחמד סיד אחמד כי בישראל, כל מה שנפל מניצחון מוחלט הוגדר כתבוסה; במצרים, כל מה שלא היה תבוסה מוחצת הוגדר כניצחון.⁸ כפי שעולה מדבריהם של אל־חכים ושל סיד אחמד, מקורותיו של הבדל זה נעוצים בראש ובראשונה בתוצאות המערכה הקודמת בין שני הצדדים. עמדותיהם של האינטלקטואלים המצרים כלפי התבוסה ב־1967 השתקפו והדהדו בשדה התרבות, ובעיקר בקולנוע המצרי של שנות השבעים. כך, לדוגמא, ב־1975 הותר לצפייה במצרים סרטו של יוסף שהין מ־1973, הדרור – יצירה שעסקה בטרואמת המפלה ב־1967. רק כשנתיים אחרי המלחמה שנחשבה לניצחון יכלה מצרים להתמודד עם תוצאות ההתכתשות הקודמת, והיא עשתה זאת מתוך עמדה חדשה, השוואתית. סרטים אחרים שצולמו אחרי מלחמת אוקטובר עסקו בתמה זו במפורש ותרמו ל־מסגור המלחמה כניצחון באמצעות הנגדתה למה שהחל מאותה שנה הרת גורל ניתן היה להמשיג ולעבד כתבוסה מובהקת. הדוגמאות לסרטי מלחמה כאלה, שיצאו לאקרנים בשנות השבעים ובתחילת שנות השמונים, כוללות את סרטו של הבמאי חוצאם אל־דין מצטפא הכדור עדיין בכיסי מ־1974, העוסק בהבדל שבין היחס המשפיל שזוכה לו חייל השב לכפרו לאחר התבוסה ב־1967 לבין שיקום כבודו של אותו חייל עצמו אחרי הניצחון ב־1973. גם ילדי הדממה של מוחמד ראצ'י, שהופק אף הוא ב־1974, מטפל בכבודו הרמוס של חייל מצרי ושיקומו בעקבות הניצחון. לצד סרטי מלחמה, גם סרטים מז'אנרים אחרים, דוגמת אל־קרנק מ־1975 בבימויו של עלי בדרח'אן (המתבסס על סיפור קצר מאת נגיב מחפוז), הנגידו את הדכאנות בתקופת נאצר לפתיחות הכלכלית והפוליטית בעידן סאדאת, ובתוך כך ניסחו את התזה לפיה אווירת הטרור הנאצריסטי היא שהביאה לתבוסה ביוני 1967, לעומת חילופי המשטר והאוריינטציה הפוליטית החדשה, שתרמו לניצחון במלחמת אוקטובר. אנלוגיות כאלה יצרו את המשוואה "כגודל התבוסה ב־1967 גודל הניצחון ב־1973", או, במילותיו של

6. גאל קיפניס, 1973 – הדרך למלחמה, דביר, תל־אביב 2013.

7. מצוטט אצל יורם מיטל, "אנדרטת החייל האלמוני והנצחת מלחמת 1973 במצרים", זמנים, 76, 2001, עמ' 30.

8. Mohamed Sid-Ahmed, *After the Guns Fall Silent: Peace or Armageddon in the Middle East*, Croom Helm, London 1976 (1975), p. 18

הסופר ח'ירי אל-שלבי, "בדיוק כפי שנדהמנו לנוכח גודל התבוסה המהדהדת ב־67' כך הוכינו בהלם ושוב נתפסנו לא מוכנים אל מול הניצחון המוחץ על האויב הציוני ב־73'".⁹ דוגמאות אלה ואחרות מבהירות את חשיבותו של שדה התרבות בעיצובם ובהבנייתם הרטרואקטיבית של רגעים היסטוריים. כפי שהראה ההיסטוריון ויליאם סיוול בדיונו על המיצוב של כיבוש הבסטיליה – חודשים ארוכים אחרי תום האירועים עצמם – כצומת המרכזי של מה שרק מאוחר יותר יוגדר בתור "המהפכה הצרפתית",¹⁰ גם "הניצחון" במלחמת אוקטובר הושפע מרגעים היסטוריים שהתחוללו זמן רב לפניו וזמן רב אחריו. כמו המהפכה הצרפתית, גם מלחמת אוקטובר הוכרעה הן בשדה הקרב והן בשדות פעולה שונים ממנו בתכלית, ובהם שדה התרבות. שדה פעולה זה היה הספֶרה המרכזית לביצור קריאת הניצחון כפרשנות הלגיטימית והסבירה היחידה של תוצאות המלחמה, וכפי שנראה בהמשך, כמובן זה, המלחמה ממשיכה להדהד ולהתנהל בו גם כיום.

כפועל יוצא של ההבניה־לאחור של מלחמת אוקטובר, ושל המרכזיות של הנגדתה למפלה ב־1967 בתהליך מסגורה כסיפור הצלחה, הדגיש סאדאת את חשיבותו של העבר גם לנוכח העתיד. באפריל 1974 פורסם "נייר אוקטובר", שבאופן רשמי הכריז על מחויבותו של סאדאת ליעדי מהפכת הקצינים החופשיים אך למעשה התווה חזון כלכלי חדש וקשר אותו לצורך לנצל את ההזדמנויות שיצרה המלחמה, ובעיקר את עליית מחירי הנפט, ש"נקנו בדם מצרי" ונסקו בעקבות האיום של אופ"ק באמברגו נפט לקראת סוף המלחמה. בחזונו ראה סאדאת את מצרים מספקת את כוח האדם בעוד יצרניות הנפט מספקות מיליארדי דולרים

למימון שורה של מיזמים משותפים: אזורי סחר חופשי, ערים חדשות ואתרי תיירות.¹¹ ההבקעה הצבאית והדיפלומטית אכן אפשרה לסאדאת להחליף את התמיכה הסובייטית בתמיכה אמריקאית בעולם הדו־קוטבי של המלחמה הקרה ולהתניע מדיניות שהתבססה על קידום כלכלת שוק חופשי, הפרטה ועידוד השקעות זרות – "אנפתאח". במקום האינטלקטואלים וההמונים, שהיו בסיס התמיכה בנאצר ובסוציאליזם האנטי־אימפריאליסטי, טיפה סאדאת בעלי ברית חדשים – אנשי מעמד־הביניים המתרחב והמתעשר. הניצחון המזוהר על מי שהוגדרה כנציגת האימפריאליזם המערבי במזרח התיכון אפשר לסאדאת לסגת מהשיח ומסדר היום הנאצריסטי ובה בשעה להמשיך ולהחזיק בהם כקליפה מרוקנת מתוכן אך לא חסרת שימוש, והישגי המלחמה אפשרו לו להגדיר את הפרויקט האנטי־אימפריאליסטי ככזה שהושלם בהצלחה ולחבור לכוחות האימפריאליסטיים של יום האתמול, שהניצחון נטל את עוקצם: יצרניות הנפט, ארצות הברית וישראל. שלא במפתיע, אחרי המלחמה חלה ירידה הדרגתית ורציפה בהתייחסויות מצריות לישראל כ"אימפריאליסטית"; דברי הביקורת שנשמעו לפני החתימה על הסכם השלום ואחריה כווננו יותר ויותר אל "הישות הציונית".¹² גם כאן, הניצחון, החזון

9. Khairy Shalaby, *The Hashish Waiter*, trans. Adam Talib, American University in Cairo Press, Cairo and New York 2011.
10. William Sewell, *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*, University of Chicago Press, Chicago 2005, pp. 225-270.
11. *The October Working Paper, Presented by President Mohamed Anwar El Sadat, Arab Republic of Egypt, Ministry of Information, State Information Service, April 1974*.
12. Ewan Stein, *Representing Israel in Modern Egypt: Ideas, Intellectuals and Foreign*

הכלכלי החדש והבריתות הפנימיות, האזוריות והבינלאומיות שהתניע חזון זה – כל אלה קיבלו את משמעותם וזכו ללגיטימציה על רקע התבוסה ב־1967 וכפועל יוצא של האפשרות לזהותה עם נאצר ועם הכלכלה הריכוזית והכוחות החברתיים האחראים לה בתוך מצרים ומחוצה לה. יחד עם זאת, ואף על פי שבפועל התווה סאדאת מדיניות חדשה ולעתים אף הפוכה לזו של קודמו, הוא מעולם לא ניתק את עצמו במובהק מן החזון הנאצריסטי. נהפוך הוא: יורשו של נאצר הציג את יעדיו כהמשך מתבקש וכהגשמת החזון המהפכני של הקצינים החופשיים.

ברוח החזון הכלכלי החדש, אחרי מלחמת אוקטובר חלה עלייה חדה בצריכה הפרטית, בהשקעות זרות במצרים ובהגירת עובדים ממנה למדינות המפרץ. הנוף הבנוי במצרים השתנה אף הוא כאשר החל סאדאת לקדם את החזון האמריקאי של "חברת המכונית הפרטית", פירוק התחבורה הציבורית ובניית אוטוסטרדות. כספי העברות, שזרמו כעת ממדינות המפרץ, הושקעו לא רק במוצרי צריכה אלא גם ברכישת מוניות ומכוניות, וכן בנדל"ן. הבנייה החדשה בקהיר בשנים 1973-1983, שבחלקה הגדול – בין שישים לשמונים אחוזים – הייתה בנייה בלתי חוקית, האיצה מאוד את הפיכתה של קהיר למגלופוליס פקוק ומופקר: כמו ב"נייר אוקטובר" גם כאן, המדינה המצרית מעולם לא נסוגה רשמית מחזון מדינת הרווחה ומאחריותה לאוכלוסייה ואף חרתה החזיקה אחר מחויבות זו באינספור התבטאויות רשמיות, אולם בפועל, עיקר התפתחותה העירונית של מצרים מאז שנות השבעים נעשתה על דרך ה"עשועיאת", מונח הנגזר מן המילה "עשועי", מקרי. רבעים שלמים נבנו במהירות וללא היתר בידי כרישי נדל"ן מקושרים לשלטון, ופטרונות אד הוק אלה למצוקת הדיור, שלא נכללו בתכניות המתאר והותירו את דייריהם מחוץ למרשמי האוכלוסין, אפשרו למדינה להימנע מלספק לתושבים תשתיות ושירותים מבלי לסגת ממחויבותה הרשמית לעשות כן.

סאדאת לא הצעיד את מצרים אל אופק של הפרטה מוחלטת של המגזר הציבורי והמרחב הציבורי, בין היתר בשל אחת ממורשותיה האחרות של מלחמת אוקטובר: כניסת הצבא לכלכלה. ללא אויב מובהק מחד גיסא, וללא כל רצון לוותר על הנדל"ן וכוח האדם שעמד לרשותו מאידך גיסא, היה הצבא המצרי לגורם חשוב בכלכלה המצרית. את שורשי אחיזתו של הצבא בכלכלה ניתן לאתר כבר בתכניות ההלאמה של נאצר בשנות החמישים. אמנם במחצית השנייה של שנות השישים, כשממדי השחיתות וחוסר הכשירות של קצינים בניהול מערכות אזרחיות הלכו והתבררו, החל הצבא לאבד את בסיסי הכוח שלו במגזר הציבורי, ותהליך זה הואץ בראשית ימי ה"אנפתאח" של סאדאת, בשנות השבעים,¹³ אולם לאחור החתימה על הסכמי קמפ דייוויד נבלם תהליך השחיקה ואף התהפך על פיו. החל מראשית שנות השמונים הוסבו בסיסי חוף למועדוני צלילה ולאטרי תיירות, אם עבור תיירי־פנים ממוצעי הכנסה ואם עבור תיירים מערביים ואסייתים אמידים. ערי לוויין, קהילות סגורות וקניונים החליפו בסיסי צבא מדבריים, מגויסי חובה הועסקו כעובדי מתפרות, מאפיות ותעשייה במדים, וקצינים בדימוס מונו לתפקידי ניהול מפעלים. מערכת היחסים הביטחונית עם הצבא האמריקאי, שכללה ביקורים ושהיות ממושכות של קצינים מצרים בארצות הברית, סייעה אף היא בהנחלת ערכים צרכניים בקרב הקצונה המצרית, שעד אז, בשנות השישים והשבעים, הוכשרה ברובה בברית

Policy from Nasser to Mubarak, I.B. Tauris, London 2012

Zeinab Abul-Magd, "The Army and the Economy in Egypt", *Jadaliyya*, December 23, 2011, <http://www.jadaliyya.com/pages/index/3732/>

המועצות. המלחמה הותירה אפוא את חותמה על מתווה המעבר לכלכלת שוק, על מגבלותיו ועל האפשרות ללוותו באידיאולוגיה הולמת. אתוס הניצחון שהתניע את ה"אנפתאח" נתן משנה תוקף גם לשדות השיח ולכוחות שריסנו ומיסכו אותו ואפשר למדינה לדבוק בה בעת באתוס של מדינת רווחה, אחריות הדדית, קולקטיביזם ופטריוטיות.

סתירה מבנית זו בין אינדיבידואליזם והפרטה בפועל לבין האתוס שליווה אותם, אתוס של ערבות הדדית וחברה מגויסת, הביאה לשורת חיכוכים וטלטלות. אחד המובהקים שבחיכוכים אלה התגלע בינואר 1977, כאשר סאדאת ביקש ליישם במצרים את מדיניות קרן המטבע הבינלאומית ולבטל סובסידיות על מוצרי מזון בסיסיים. "מהומות הלחם" שפרצו בעקבות ההחלטה, וכמעט הפילו את הנשיא מכסאו, הניעו מאות אלפי מפגינים לתקוף סמלי שלטון ונכסים של בני המעמד הבינוני. אחת הסממאות המרכזיות של המפגינים, "יא בטל אל-עובור – וין אל-פטור?" ("הו, גיבור צליחת התעלה, איפה הלחם?"), מחדדת את הפער בין ציפיותיהן של שדרות רחבות בציבור שאחוזות הלוחמים שהכריעה את המלחמה תוביל לערבות הדדית בתחום האזרחי, הכלכלי והפוליטי לבין הצלחתם של המשטר והמתעשרים החדשים לרתום את הניצחון לצרכים אחרים.

הסממאות שנצעקו בכיכר היו עד מהרה לתמות ספרותיות. כאמור, ב־1978 יצא לאור בלבנון ספרו של אל-קעיד שהדפסתו נאסרה במצרים, המלחמה על אדמת מצרים, המספר על פלאח צעיר המגויס ב־1973 למלחמה במקום בנו של ראש כפר עשיר ומוצא את מותו בקרב. "אין בכוונתי לפתוח כאן את סוגיית המולדת והפטריוטיות", אומר המספר, "כיוון שכולנו אוהבים את מצרים בדרכנו שלנו. אבל איזו מצרים אנו אוהבים – מצרים שבה מתים אנשים ברעב, או זו שבה מתים אנשים מסביאת־יתר?"¹⁴ בסיפורים הקצרים "חסרי המשמעות" שהתפרסמו במצרים ב־1991 בספר אל-אעמאל אל-קיצציה, הצפין אל-קעיד את ביקורתו הפוליטית ואף הבליע מובאות ישירות מן הרומן, למשל בסיפור "צליחה ללא תועלת" שהובא לעיל או בסיפור "מי הטביע את הספינה", העוסק בסביאת־יתר של נוסעי המחלקה הראשונה המאיימת להטביע כלי שיט בלתי מזוהה שבו מפליגים גם המוני נוסעים רעבים.¹⁵ אולם טקטיקות כאלו לא רק מעידות על תושיתם של אמנים נוכח צנזורה פוליטית אלא גם חושפות את אוזלת ידם בניסונם להשמיע קול צלול במרחב הציבורי ואת האופן שבו רגע היסטורי מרכזי, הפתוח לכאורה למנעד רחב של פרשנויות וביקורות, נרתם לשירותו של סדר היום הרשמי, ולא לזה הביקורתי.

בסופו של דבר הצליח סאדאת לדכא את "מהומות הלחם" באמצעות פרישת כוחות צבא ברחובות ונסיגה – מן השפה אל החוץ – מכוונתו לבטל את הסובסידיות. במקום לבטל את סבסוד מחירי הלחם הקטין המשטר את גודל הכיכרות. הפֶּסְרָה, הקליפה הריקה מתוכן, הייתה גם כאן העיקרון המארגן את יחס השלטון לאזרחים כמעט בכל קנה מידה: מכיכר הלחם עד כיכר העיר. האימוץ בפועל של כוחות השוק לא לווה באידיאולוגיה שהצהירה על כך בגלוי, כמו בארצות הברית, למשל, או בחוגי הימין הנוצרי באירופה, אלא דווקא ברטוריקה של

14. Yusuf Al-Qa'id, *War in the Land of Egypt*, trans. Olive Kenny et al., Al Saqi Books, London 1986, p. 111

15. יוסוף אל-קעיד, "מן אלדי אערק אל-ספינה", אל-אעמאל אל-קיצציה, לעיל הערה 1, עמ' 78-79.

מדינת רווחה, בעת שתהליכי ההפרטה המואצים התרחשו בה בהסתר. החלטה נוספת שקיבל סאדאת בעקבות המהומות הייתה לתמוך בכוחות אסלאמיסטיים, ובפרט ב"אחים המוסלמים", שבהם ראה כוח-נגד לקומוניסטים – מי שלהבנתו הציתו את ההתקוממות. סאדאת, שהיה מאנשי הקשר המרכזיים בין הקצינים החופשיים ובין "האחים המוסלמים" כבר בסוף שנות השלושים,¹⁶ ביצר בשנות השבעים המאוחרות את תדמיתו כ"נשיא המאמין" ("אל-ראיס אל-מואמין") ואף רתם לשם כך את המלחמה. בכינוייה של המלחמה, "חרב אל-עובור" ("מלחמת צליחת התעלה") או "חרב רמדאן" ("מלחמת רמדאן"), למשל, שיווה סאדאת למערכה נופך אסלאמי. שם אסלאמי נוסף שניתן לצליחת התעלה, "מבצע בדר", לזכר הקרב נגד יהודי מכה שנערך בחודש רמדאן בשנה השנייה ללוח ההג'רי ובעקבותיו נעשה הנביא מוחמד מפליט נרדף למנהיג חזק, מילא תפקיד דומה בקריירה של סגנו האפרורי לשעבר של נאצר. שני התהליכים – התפנית הניאו-ליברלית וההתעוררות האסלאמית שהתרחשה בשנות השבעים ברוח ה"עשועיאת", במימון סעודי, בהשראת מדינות המפרץ השמרניות ובתמיכה מובלעת של המשטר המצרי – התרחשו יד ביד וניתן לראות בהם שתיים ממורשתיה החשובות של המלחמה. "אגף אנשי העסקים" השמרני, שעמד בראש "האחים המוסלמים" עד הוצאת התנועה אל מחוץ לחוק (ושלושה מחבריו היו המדריך הכללי מוחמד בדיע, נציגה הראשון של התנועה לבחירות לנשיאות ב־2012, ח'ירת אל-שאטר, ומי שהחליף אותו לבסוף, מוחמד מורסי), גילם את שילובן המובהק של שתי הנטיות הללו, הניאו-ליברליזם – או בשם הגנאי שלו, "פונדמנטליזם כלכלי" – ו"פונדמנטליזם אסלאמי".¹⁷

תזווה טקטונית כאלו, תהליכים מלאי סתירות ומתחים שהיו כרוכים בניכור שכבות רחבות ומגוונות באוכלוסייה ותמורות ניכרות בנוף הבנוי וכשימוש שעשתה המדינה במשאבים האנושיים והחומריים שעמדו לרשותה, דרשו מסגור נוקשה של ההישג המצרי ב־1973 כניצחון – הן לאחר המלחמה והן, וביתר שאת, לאחר החתימה על הסכם השלום עם ישראל. במקרים רבים נעשה הדבר בדרך המסגירה את הכוונות שהסתתרו מאחורי התהליכים הללו.

16. R.P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, Oxford University Press, Oxford 1969, pp. 24-25

17. המונח "פונדמנטליזם אסלאמי" מעורר אי-נחת בקרב כמה מחוקרי המזרח התיכון המודרני, הטוענים כי המונח "פונדמנטליזם", השאוב ממקורות מערביים, אינו משקף נכוחה את ההיסטוריה ואת ההרכב החברתי של הקבוצות האסלאמיסטיות שהוא מבקש לתאר. אני מעדיף להתעלם כאן מביקורת זו לאור הרלוונטיות הרבה של המודל הפונדמנטליסטי הנוצרי, כפי שהתגבש בסוף המאה התשע עשרה, לקבוצת אנשי העסקים הפועלים בקרב "האחים המוסלמים". בשליש האחרון של מאה זו החלו גורמים נוצריים בארצות הברית, בעיקר בקהילה הפרוטסטנטית בחוף המזרחי, להטיף לחזרה לעיקרי הנצרות הבסיסיים ולקריאה מילולית של כתבי הקודש, במטרה להתאים את הדת בעידן המודרני לממצאי מדעי הטבע והחברה. קריאה זו לוותה באתוס קפיטליסטי שהלם את קשריהם של חבריה המרכזיים של הקבוצה לחברות הנפט. כמוהם, גם "האחים המוסלמים" מקדמים חזרה אל כתבי הקודש המקוריים, תוך עקיפה של מה שהם מבינים כ"סרחים עורפים" שהללו ספחו אליהם במאות השנים שחלפו מאז עזב האסלאם את חצי האי ערב; גם עבורם, מהלך זה נועד לאפשר גיבוש אסלאם ההולם את המדע המודרני, וגם הם מחזיקים באתוס "קלוויניסטי" שעיקרו עבודה קשה, חיסכון ותכנון לעתיד; וכמו במקרה הנוצרי-האמריקאי, גם כאן, אתוס זה עושה לו נפשות בעזרת כספי נפט.

כך, למשל, כדי למקד את תשומת הלב בימים הראשונים וההרואיים של המלחמה, ולהרחיקה מהישגיה של ישראל במחצית השנייה של אוקטובר, זכו רחובות, גשרים, ערים, מוסדות ומבני ציבור בשם "השישה באוקטובר", וכך גם חגים ומועדים חדשים שנועדו להנציח את המלחמה, כדוגמת יום הכוחות המזוינים, החל אף הוא בשישה באוקטובר. אחד מעורקי התחבורה המרכזיים של קהיר, "כוכרי סת אקטובר" ("גשר השישה באוקטובר"), שסלילתו ארכה כמעט שלוש שנים (בין 1969 ל-1996), הוא מופת לתכנון עירוני שהזרים מכוניות ומשאיות לתוך העיר בנפחי תעבורה חסרי תקדים והפך אותה למרחב פקוק ומזוהם. דוגמא נוספת היא עיר הלוויין המדברית "מדינת סת אקטובר" שהוקמה ב-1979 בצו נשיאותי על הכביש המהיר המוביל מערבה מקהיר וסימלה את נטישת מרכז הבירה; האוניברסיטה השוכנת בעיר, והנושאת את שמה, היא אחת האוניברסיטאות הפרטיות הראשונות במצרים, וככזו היא מסמלת את ראשית ההפרטה של ההשכלה הגבוהה.

אלא שבהגברת הניכור בקרב המעמדות הנמוכים ובטיפוח קבוצות של אסלאם פוליטי חבר הנשיא המצרי לכוחות שלא הבין היטב ולא היה בידו לשלוט בהם, גם לא דרך מיתוג מחדש של המלחמה כמערכה דתית או כניצחון מוחץ, וודאי שלא לרתום אותם לתמיכה יציבה בשלום הלא-פופולרי עם ישראל. וכך, ב-6 באוקטובר 1981, במהלך המצעד הצבאי השנתי לציון צליחת התעלה, התנקשו בחייו של סאדאת חברי תנועה אסלאמית מיליטנטית בהנהגת קצין זוטר, ח'אלד אל-אסלאמבולי, והוסיפו נדבך נוסף, קודר, לשלל המשמעויות שנקשרו בתאריך. כעת היה ביכולתו של הצבא המצרי, שמצא את עצמו בעקבות המלחמה והסכמי השלום ללא אויב חיצוני, להצדיק את קיומו באמצעות אויב פנימי, אסלאמיסטי.

היסטוריה כפנורמה

ההתנתקות בסאדאת סייעה לסגנו ויורשו, חוסני מובארכ, למצב את עצמו, כלפי פנים וכלפי חוץ כאחד, כבלם פרגמטי הפועל נגד רדיקלים דתי המחשב להתפרץ בכל רגע, ואת מצרים כ"גורם אזורי מייצב", בעלת ברית הכרחית למדיניות החוץ האמריקאית.¹⁸ זמן קצר לאחר ההתנתקות החל מובארכ לפעול במרץ ובכמה ערוצים במקביל כדי לנכס את הישגי המלחמה לעצמו. ב-1983, בעקבות ביקור בצפון קוריאה, שנשלטה אז בידי קים איל סונג, החל מובארכ בבניית "פנורמת אוקטובר" – אתר זיכרון חדש למלחמה ואלטרנטיבה לאנדרטת החייל האלמוני שהקים סאדאת ב-1975 ובתוכה אף נקבר. הפנורמה, שנבנתה בהשראת "מוזיאון מלחמת השחרור של המולדת המנצחת" בפיונגיאנג, ובסיוע מומחים צפון קוריאנים, נחנכה ב-1989 (עשר שנים אחר כך יצאה צפון קוריאה את הרעיון והמומחיות גם לסוריה), שבה נחנכה "פנורמת אוקטובר" דומה), והיא מדגישה את תפקידה וחשיבותה המכרעת של התקיפה האווירית כמערכה ואת חלקו של מפקד חיל האוויר המצרי דאז – מובארכ עצמו. הצבת התקיפה האווירית במרכז הבמה עלתה בקנה אחד עם המגמה הכללית של התמקדות בתחילת הקרבות, בימים הראשונים של אוקטובר, ולא בתוצאותיהם בשלהי אוקטובר.

18. סטיין, *Representing Israel*, לעיל הערה 12, עמ' 163.

הפנורמה, על הפומפוזיות הטוטאליטרית שלה, מדגימה היטב את התמורות שהתרחשו במצרים מאז ימי סאדאת, במידה לא מבוטלת כהמשך וכהקצנה של המדיניות שהוא עצמו התווה. היא אף מקודדת, הן מבחינה אסתטית והן מבחינה פרקטית, את הצביון ההיברידי של הגישה הניאו-ליברלית כשזו נודדת אל העולם הפוסט-קולוניאלי, הרחק מבית מדרשם של פרידריך הייק ומילטון פרידמן, ומפנה גב לאתוס האינדיבידואליסטי והאנטי-טוטאליטרי שטיפחו ולאסתטיקה הצנועה שאפיינה אתוס זה. תחת שלטונו של מובארכ נעשתה ההיסטוריה עצמה למוצר צריכה, לצורת בידור ולתעמולה לא מוסווית שאינה מתיימרת להתבסס על תימוכין, על נרטיב קוהרנטי או על ארכיון. על הפיכת "פנורמת אוקטובר" למונומנט צרכני מעידים דבריו של העיתונאי המצרי עלי עבר אל-מוחסן לאחר ביקורו באתר בסוף 2010: "רחבת ההמתנה מחוץ לאולמות הפנורמה זרועה בקיוסקים המוכרים צעצועים זולים ודברי סדקית, תכשיטים מזויפים ומדבקות, וכן המבורגרים, גלידה ופופקורן – בקיצור, שום דבר שקשור איכשהו למלחמת אוקטובר, או לכל מבצע צבאי אחר. היוצא היחיד מהכלל הוא רוכל זקן המוכר הדפסי מחשב מפוקסלים של מובארכ ונשיאים לשעבר, לצד שחקני כדורגל, אלילי פופ וכוכבי WWF מתחילת שנות התשעים [...]".¹⁹

באמצע המאה התשע עשרה מילאה מצרים תפקיד קטן אך חשוב בעיצוב הטכנולוגיה והמוסכמות האסתטיות של הפנורמה ובעיקר של הדיורמה, צורת אמנות חדשה, ממבשרי "התמונות הנעות" ואחר כך הקולנוע, שהתבססה על ציורים ענקיים שנעו במעגל, בחדר עגול, באמצעות מערכת מתלים וגלגלים.²⁰ הפנורמות החדשות הביאו לביטול האוטונומיה האופטית של הצופה, שלפני כן היה ביכולתו לשלוט באופני הצפייה שלו, בריחוקו ממושא המבט ובזמן שהקדיש להתבוננות, והפכו אותו "לרכיב ניח ופסיבי במערכת מכאנית ששלטה בתזמון החווייה האופטית".²¹ "פנורמת אוקטובר" יש כדי להדגים כיצד גישתו של משטר מובארכ להיסטוריה ממשיכה את תולדות המדיום, שנתפס כאחת הטכנולוגיות המרכזיות שהביאו במהלך המאה התשע עשרה להתפוררות המודל הקרטזיאני לפיו האדם הוא סובייקט אוטונומי, חקרן ופעלתני. בה בשעה, "פנורמת אוקטובר" מדגימה כיצד הוסוטה מורשת זו באמצעות יצירת אתוס של השתתפות אקטיבית.

את יחסו של משטר מובארכ להיסטוריה ניתן לאפיין כהחלפה של "גישה" ב"תצוגה". שלושת הפרויקטים המרכזיים בעשור האחרון לכהונתו של מובארכ שופכים אור על היבטים שונים ומשלימים של יחס זה לחקר ההיסטוריה. הפרויקט הראשון הוא "ביבליותקה אלכסנדרניה" שנחנכה ב-2002, גלגול בן-זמננו של הספרייה העתיקה באלכסנדריה שזכה לחסות של אונסק"ו. עלויות הבנייה הגבוהות, כמאתיים ועשרים מיליון דולר, אפשרו הקמת מבנה מרשים שניתן לאחסן בו שמונה מיליון ספרים, אולם בקצב הרכישה הנוכחי, המושפע מתקציב הרכישה הזעום

19. Ali Abdel Mohsen, "Egypt's Museums II: The October War Panorama", *Egypt Independent*, October 6, 2010, <http://www.egyptindependent.com/news/egypts-museums-ii-october-war-panorama>
20. On Barak, *On Time: Technology and Temporality in Modern Egypt*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 2013
21. Jonathan Crary, *Techniques of the Observer: On Vision and Modernity in the Nineteenth Century*, MIT Press, Cambridge 1992, p. 112

ומעלויות האחזקה הגבוהות של המבנה עצמו, יעברו כשמונים שנה עד שהספרייה תתמלא בספרים במלוא תפוסתה. עבור היזמים, ובראשם הנשיא ואשתו, סוזאן מובארכ, שהייתה הרוח החיה מאחורי הפרויקט, חשיבותה של הספרייה הייתה נעוצה בראש ובראשונה במבנה המרשים – "פיל לבן" בפי מבקריו – ובאפשרות לפגוע בספרייה הלאומית המצרית, "דאר אל-כותוב", הנמצאת בקהיר ואשר מנהלה לא נמנה עם מפלגת השלטון.

הפרויקט השני המדגים את העדפת החזות והחזית על פני התוכן קשור באותה ספרייה לאומית, "דאר אל-כותוב", שב-2006 החלה להעביר חלק גדול מאוספיה למשכן חדש בבאב אל-חלק שבקהיר. שלוש שנים אחר כך, בתום ההעברה הממושכת של האוספים, גילו ההיסטוריונים שמסמכים רבים ששימשו אותם בעבר והיו נגישים לקוראים נמצאים כעת בתיבות זכוכית כמוצגים מוזיאוניים, ולא כמסמכים ארכיוניים זמינים לשימוש. הפרויקט השלישי החל ב-2005, עת השיק הארכיון הלאומי המצרי, "דאר אל-ות'אאק", מפעל דיגיטציה שאפתני שנועד לסרוק כתשעים מיליון מסמכים. בשיתוף פעולה עם חברת IBM הועלה לרשת האינטרנט לפני שנים אחדות קטלוג דיגיטלי של רבים מן המסמכים הללו, אולם על מנת להשתמש במסמכים עצמם יש לפקוד את הארכיון גופא. סידורי הביטחון בארכיון המצרי היו נוקשים גם לפני עידן הדיגיטציה וכללו בדיקת רקע יסודית, בירוקרטיה נפתלת, ובמקרים רבים סירוב להתיר את השימוש במסמכי הארכיון לצורכי מחקר, בלי לספק הסבר על טעמי הסירוב. אחרי מפעל הדיגיטציה הוקשחו סידורי הביטחון עוד יותר וכל חוקר הוגבל לשלוש יחידות ארכיוניות בלבד, אותן יחידות הרלוונטיות ביותר למחקרו, על פי הצגתו במועד הגשת הבקשה להיתר. ככל שלושית הפרויקטים, שיקולי תקציב, שימור וביטחון – או לפחות רטוריקה הנשענת על שיקולים אלו – הביאו להגבלת הגישה בפועל למקורות היסטוריים ראשוניים ומשניים. כמו בפרויקטים אחרים שתוארו לעיל, וכמו ב"פנורמת אוקטובר", מגיעה זו מעולם לא הוצגה בגלוי ככזו. נהפוך הוא: היא הוסוותה באצטלה של תצוגה גרנדיוזית וחדשה. יתרה מזאת, אף על פי שחוק הארכיונים, שנחקק כבר בשנות השבעים, מחייב את כל משרדי הממשלה להפקיד את מסמכיהם בארכיון הלאומי המצרי ומספק אצטלה של שקיפות שלטונית, הוא אינו נאכף, ולמעשה עד היום אין במצרים ארכיון להיסטוריה של המאה העשרים.

לצד – וכפועל יוצא של – מדיניות המשטר כלפי המחקר ההיסטורי החזיקה מצרים של מובארכ בגישה דומה גם כלפי כתיבת היסטוריה פופולרית, ובפרט זו של מלחמת אוקטובר. בניגוד לגל סרטי המלחמה בימי סאדאת, ולמרות כמה נגיעות מאוחרות יותר בנושא (דוגמת ימי סאדאת של מוחמד חאן מ-2001 או נסיך האפלה של ראמי אמאם מ-2002), נמנע הקולנוע המצרי בתקופת מובארכ מלעסוק במלחמה כנושא עיקרי. הטעמים שהושמעו להיווצרותה של לקונה זו נעו מהאמרת עלויות הפקתם של סרטי מלחמה ועד חוסר אפשרות לכתוב תסריט אמין, בהיעדר מסמכים ארכיוניים ותיעוד מפורט של מהלך הקרבות.²² חשובה לא פחות הייתה התנגדותו המפורשת והפעילה של משטר מובארכ להפקת סרטים שהציגו את חלקם של חילות היבשה, ההנדסה וההגנה האווירית באופן שעלול לגנוב את הבכורה מחיל האוויר וממפקדו.

22. אנבא' אל-שרק אל-אוסט, "חרב אקטובר תשכו תגאהל אל-סינמה פי אל ד'כרא אל-31 לתחריר סינא", יום אל-סאבע, 21 באפריל 2013, <http://www.youm7.com/News.asp?NewsID=1029161>

הסרט קו הגבורה מ-1998 הוא דוגמא להפקה כזאת שהוקפאה בהוראת השלטונות. רק בעקבות מהפכת 2011 קיבלו מפיקי הסרט אישור לסיימו ולהקרינו לציבור הרחב.²³

מהפכה במלחמה

מהפכה אמיתית, אליבא דג'ורג'יו אגמבן, לעולם אינה מתמצה בניסיון לשנות את העולם; בראש ובראשונה היא ניסיון לשנות את הזמן.²⁴ מהפכה כותבת ומשכתבת את ההיסטוריה בתנועה אחת הפונה קדימה ואחורה. הסרת ההתנגדות להשלמת הפקתו של קו הגבורה (שבמועד כתיבת שורות אלו עדיין לא יצא לאקרנים) היא דוגמא אחת מני רבות לשינוי היחס במצרים כלפי נרטיבים שהודחקו ודוכאו. הרוויזיה בהבנת המלחמה החלה ימים ספורים אחרי הדחתו של מובארכ: בראיון לעיתון העצמאי אל-מצרי אל-יום טענה בתו של סעד אל-דין אל-שאד'לי, הרמטכ"ל המצרי בזמן מלחמת אוקטובר, שנפטר שבועיים קודם לכן, כי הנשיא המודח ניהל נגד אביה מערכה דורסנית למחיקת מקומו מן ההיסטוריה של המלחמה. לדבריה, מובארכ הדיר את אביה מן הנרטיבים הרשמיים של המלחמה, מחגיגות יום השנה ומ"פנורמת אוקטובר", ואף זייף תצלומים מחדר המצב של סאדאת ושתל את דמותו-שלו לצד הנשיא דאז, במקום זו של אביה.²⁵ משפחת אל-שאד'לי ממשיכה במאמציה להשיב את כבודו האבוד של הרמטכ"ל המנוח, בין היתר באמצעות פרסום זיכרונותיו, שראו אור במצרים באוקטובר 2011.²⁶ התקפות נוספות נגד מובארכ המודח לא איחרו לבוא, בעודו יושב לבטח בביתו בשארם אל-שיח', לפני העמדתו לדין. ביוני 2011, לדוגמא, הכריז הפובליציסט הוותיק מוחמד חסנין הייכל בראיון לתכנית הטלוויזיה "מצרים היום" כי מובארכ ייחס לעצמו מקום מופרז בהיסטוריוגרפיה של 1973 וכי למעשה, תרומתם של אחרים לניצחון הייתה גדולה יותר: "המדינה הזאת אינה חייבת דבר לאיש [...] ישנם אנשים ראויים יותר ממובארכ לקרדיט על ניצחון אוקטובר, כמו סעד אל-דין אל-שאד'לי ועבד אל-מנעם ריאף' [מי שהוביל את שיקום צבא מצרים אחרי התבוסה ב-1967] ואחרים. בכלל, לא ראוי שמישהו יבנה את הלגיטימיות שלו על השתתפותו במלחמת אוקטובר".²⁷

23. ד"ר מצטפא פהמי, "25 ינאיר תעיד פילם האיט אל-בטולאת ל-ל-חיאה", אל-אהראם, 14 בדצמבר 2011, <http://www.ahram.org.eg/archive/Cinema/News/118638.aspx>.

24. Giorgio Agamben, *Infancy and History: The Destruction of Experience*, trans. Liz Heron, Verso, London 1993, p. 91

25. אוסאמה ח'אלד, "אבנה אל-פריק סעד אל-שאד'לי – מובארכ זור אל-תאריח' ורוצ'ע סורתהו מכאן ו-אל-לרי פי 'ערפה עמליאת אקטובר", אל-מצרי אל-יום, 25 בפברואר 2011, <http://www.almasryalyoum.com/node/330166>

26. סעד אל-דין אל-שאד'לי, חרב אקטובר: מד'כראת אל-פריק אל-שאד'לי, דאר אל-ראיה ללנשר, קהיר 2013. ראו גם Dina Ezzat, "Saad Eddin El-Shazly: A War Hero Revisited", *Ahram Online*, October 6, 2011, <http://english.ahram.org.eg/News/23525.aspx>

27. מוחמד חסנין הייכל, "היכל יפגר קנבלה מדויה חול לעז' בקאא מובארכ בשארם אל-שיח'", מצראווי, 21 בפברואר 2011, <http://www.masrawy.com/ketabat/ArticlesDetails.aspx?AID=89851&ref=hp>

ארבעה חודשים אחר כך, ב־6 באוקטובר 2011, ביום השנה השלושים ושמונה למלחמה, ובפעם הראשונה זה שלושה עשורים שהמלחמה לא צוינה תחת עינו הפקוחה של מובארכ, ערכה המועצה הצבאית העליונה, שהנהיגה את המדינה בתקופת המעבר מאז התפטרותו הכפויה של מובארכ ועד מינויו של מורסי לתפקיד נשיא מצרים, מפגן אווירי בומבסטי שארך שלושה ימים – המטס המפואר, הארוך והיקר ביותר בהיסטוריה של חגיגות הניצחון במצרים. במשאל־רחוב שערך העיתון אל־מצרי אל־יום תלו הנשאלים את הטעמים לקיום מטס שכזה בכמה סיבות, ובהן ניסיון של הצבא להפגין את עוצמתו ולהטיל את חתתו על תושבי העיר, שמטוסי F-16 שהנמיכו טוס מעל כיכר תחריר ב־30 בינואר ואיימו על המתקהלים עדיין היו טריים בזיכרונם.²⁸ הנוכח הנפקד ביותר, בייחוד על רקע המטס, היה חוסני מובארכ; פילדמרשל חוסיין טנטאווי, ראש המועצה הצבאית העליונה דאז, העדיף להזכיר בנאומו החגיגי בעיקר את סאדאת. ביום השנה למלחמה פרסם העיתון הממשלתי אל־א־הראם ראיון עם ד"ר מונה אל־חדידי מאוניברסיטת קהיר ובו היא טענה שהניצחון ב־1973 הוא שאפשר את המהפכה ב־2011. למעשה, אמרה אל־חדידי, המהפכה, שבוששה לבוא שלושים ושמונה שנים, הייתה מחויבת המציאות, כיוון שהשינויים החברתיים והפוליטיים המתבקשים לא התרחשו אחרי המלחמה.²⁹ כפי שראינו, לתובנתה של אל־חדידי, הקושרת בין המלחמה לבין המתחים החברתיים שהציתו את המהפכה (ולהתלקחויות קודמות, דוגמת "מהומות הלחם", הנתפסות על ידי מצרים רבים כחזרה גנרלית או כתחנה הכרחית בדרך למהפכת ינואר 2011), יש ללא ספק על מה לסמוך. תובנה זו רווחת יותר ויותר בקרב מצרים רבים ותורמת למיקוד תשומת הלב בהיסטוריוגרפיה של המלחמה כשרדה פעולה פוליטי חשוב.

הקרב על הארכיון

הרוויזיה הבתר־מהפכנית בכתיבת תולדותיה של מלחמת אוקטובר קשורה גם בכך שבעשור האחרון, ובעיקר לקראת סופו, במלאת שלושים וארבעים שנה למלחמה, הוסר החיסיון מעל מסמכים רבים העוסקים בה ובמגעים שקדמו לה או באו בעקבותיה, והם נחשפים לעיון הציבור בארכיונים שונים בעולם. לא רק תוכני המסמכים עצמם אלא גם אופני חשיפתם מציעים תובנות מעניינות וחדשות בדבר יכולת הגישה לעבר ובדבר התפלגותה הלא־שוויונית. באפריל 2013, למשל, פורסמו באתר ויקיליקס שני מיליון מסמכים מארכיון הטלגרמות של קיסניג'ר בשנים 1973–1976.³⁰ מקצת המסמכים הללו, העוסקים במלחמה, התפרסמו כבר ביולי 2011, בידי משרד ההיסטוריון הראשי של מחלקת המדינה של ארצות הברית.³¹ אדם האוורד,

28. Sarah Carr, "What is Looming in the Air?", *Egypt Independent*, October 6, 2011, <http://www.egyptindependent.com/news/what-looming-air>

29. Abdel-Rahman Hussein, "The War of Memory: State Media's Twist on a Mubarak-less 6 October", *Egypt Independent*, October 6, 2011, <http://www.egyptindependent.com/news/war-memory-state-medias-twist-mubarak-less-6-october>

30. Plus D: Public Library of US Diplomacy", <http://search.wikileaks.org/plusd/>

31. United States Department of State, *Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, .31

הממונה על תיק המזרח התיכון במשרד ההיסטוריון ומי שהופקד על עריכת קובצי המסמכים האמורים, השווה את הפרסום לעריכה של סרט שצולם מנקודות מבט רבות וכעת יש לזקק ממנו נרטיב מצומצם המתכתב עם התמות המרכזיות במחקר ההיסטורי.³² אלא שהשוואה בין אופן הפרסום המוגבל שהציע משרד ההיסטוריון הראשי של מחלקת המדינה של ארצות הברית לבין הגישה הבלתי מוגבלת שהציע ויקיליקס מחדדת את הבנת המניפולציה הגלומה בכלל חשיפה חלקית, מניפולציה שהאחרים לה אינם מנסים כלל להסתירה ואף מסגננים אותה כאסתטיקה קולנועית, כפי שעולה מדבריו של האוורד. כך או כך, אינטלקטואלים כאל-קעיד ראו בפרסום מסמכי קיסינג'ר עדות נוספת להיעדר שקיפות דומה בארכיונים המצריים.³³

עבור היסטוריונים מצרים, השוואה מטרידה הרבה יותר התאפשרה בעקבות פרסום מסמכי ועדת אגרנט בישראל בספטמבר 2012. יום לאחר הפרסום בעיתון הארץ,³⁴ לפחות ארבעה עיתונים מצריים מרכזיים פרסמו בהרחבה את דבר החשיפה וכן מבחר ממסגרות הוועדה.³⁵ נציגי החברה האזרחית המשתתפים בדיונים על ניסוח חוק ארכיונים חדש, במסגרת ועדה שהוקמה ב-2011, כבר התלוננו בעבר על כך שמסמכים הנוגעים למלחמות שהתחוללו ב-1967 ו-1973 לא הופקדו בארכיון הלאומי כחוק,³⁶ והנהלות הספרייה הלאומית המצרית, "דאר אל-כותוב", והארכיון הלאומי, "דאר אל-יות'אאק", החרו החזיקו אחריהם.³⁷ פרסום דיוני ועדת אגרנט בישראל אפשר להם להעלות שוב את הנושא, הפעם באופן נוקב יותר. ח'אלד

Volume XXV: Arab-Israeli Crisis and War, 1973, United States Government Printing Office, Washington, 2011, <http://static.history.state.gov/frus/frus1969-76v25/pdf/frus1969-76v25.pdf>

Adam Howard, "Revisiting the 1973 Arab-Israeli War: Revelations from the U.S. Archives", *The London School of Economics and Political Science Middle East Centre Blog*, December 5, 2011, <http://blogs.lse.ac.uk/mec/2011/12/05/revisiting-the-1973-arab-israeli-war-revelations-from-the-u-s-archives/>

אל-קעיד, "חרב אקטובר", לעיל הערה 2.

גילי כהן, "דיוני ועדת אגרנט נחשפים; בוועדה ניסו להבין: מדוע ההתרעה על פרוץ המלחמה לא הגיעה לרה"מ", הארץ, 20 בספטמבר 2012, <http://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1827203>

ראו, למשל, מוחמד האמר, "אסראיל תנשר ל-אול מרה מחאצ'ר ג'לסאת' לגנה אגרנט' חול הזימה חרב אקטובר", אל-שרוק, 21 בספטמבר 2012, <http://www.shorouknews.com/news/view.aspx?cdate=21092012&id=15e98524-b2e8-483e-8eb5-583b30e67e05>; מוחמד אל-בחירי, "ות'אאק אסראאיליה גדידה ענ חרב אקטובר: אל-סופית נקלוא סואריח' נוויה אלא מצר", אל-מצרי אל-יום, 21 בספטמבר 2012, <http://today.almazryalyoum.com/article2.aspx?ArticleID=354096>

Sayed Mahmoud, "Culture Minister Initiates Debate on New Archives Law", *Ahram Online*, July 5, 2011, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/18/0/14741/Books/Culture-minister-initiates-debate-on-new-archives-.aspx>

"Egypt Library Czar Calls for New Archives Law," *Ahram Online*, January 18, 2012, <http://english.ahram.org.eg/NewsContentP/18/32061/Books/Egypt-library-czar-calls-for-new-archives-law.aspx>

פהמי, העומד בראש המחלקה להיסטוריה באוניברסיטה האמריקאית בקהיר ומי שמנהל מאבק עקשן לאכיפת חוק הארכיונים על גורמי הביטחון, טען במאמר שזכה להשפעה ניכרת:

ארבעים שנה חלפו מאז מלחמת אוקטובר, וכל אותו זמן, המקור ההיסטורי העיקרי שלנו על המלחמה היה ישראל. כפי שהמאמר בהארץ מראה, ישראל מפרסמת בסדירות מסמכים פוליטיים ואחרים, אפילו מסמכים חסויים. לעומת זאת, ההיסטוריונים שלנו נאלצים להתבסס אך ורק על מקורות זרים בכתיבתם על המלחמה או על כל אירוע מרכזי אחר. משרד ההגנה המצרי אינו משחרר מסמכים צבאיים, גם לא מסמכים בני כמה עשורים [...] לפיכך, כל ספרי ההיסטוריה בערבית – אני חוזר, כל הספרים בערבית – העוסקים במלחמות נגד ישראל אינם מתבססים על מקורות מצריים אלא על מקורות מארצות הברית, ברית המועצות, צרפת, אנגליה, ואפילו ישראל.³⁸

במאמר זה ואחרים מנסה פהמי לחשוף את הכשלים הטמונים ב"שיקולי הביטחון" המונעים את פרסום המסמכים, לעתים תוך שימוש בהיגיון הביטחוני נגד עצמו, למשל בטענה כי ישראל – מדינה הידועה בהתחשבותה הכפיייתת בשיקולי ביטחון – מפרסמת מסמכים צבאיים דווקא כדי לעורר דיון ציבורי, להפיק לקחים וכך לחזק את ביטחונה.³⁹ ניתן כמובן לחלוק על הניתוח הזה: ספרו של יגאל קיפניס על מלחמת יום הכיפורים, 1973 – הדרך למלחמה, שראה אור בשנת 2013, טוען כי התמקדותה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית בהיבטים הצבאיים והמודיעיניים של המלחמה, והתבססותה בעיקר על ארכיון צה"ל, הסיטו את תשומת הלב מאחוריותו של הדרג המדיני לפרוץ המלחמה לאחריותו של הדרג הצבאי. ארכיון הוא חרב פיפיות: כאשר הוא ממקד את תשומת הלב בנושא או במושג מסוים, הוא מסיט אותה משורה של נושאים ומושאים אחרים.⁴⁰ אולם חשוב לזכור כי אלו הן צרות של עשירים: ביקורת על מנגנוני ההחרגה וההסתרה של הארכיון מתאפשרת רק כאשר קיים ארכיון פתוח (יחסית) שניתן לבקר. ועבור פהמי, אזכור ישראל הוא בעיקר אמצעי רטורי המאפשר לו לדבר עם מנגנוני הביטחון המצריים בשפתם-שלהם.

לרגע קל, בין ינואר 2011 ליולי 2013, נהנו היסטוריונים מצרים מתהודה חסרת תקדים בעת שהשמיעו את עמדותיהם. יכולתם למלא פתאום תפקיד מרכזי כאינטלקטואלים שדעתם נשמעת בציבור הייתה קשורה בכך שאזרחים רבים ברחבי העולם הערבי שמעו את "משק כנפי ההיסטוריה" והיו ערים לחשיבותה.⁴¹ מחאות "האביב הערבי", כך נטען לא אחת, סימנו את

38. Khaled Fahmy, "How Do We Write Our Military History?", *Al-Ahram*, April 14, 2013, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/4/0/69229/Opinion/How-do-we-write-our-military-history.aspx>

39. ח'אלד פהמי, "כיפ נכתב תאריח'נא אל-חרבי?", אל-שרוק, 12 באפריל 2013, <http://www.shorouknews.com/columns/view.aspx?cdate=12042013&id=1b319bb7-f981-4386-af03-a20fb10c7592>

40. קיפניס, 1973 – הדרך למלחמה, לעיל הערה 6; על הקשר בין ארכוב לבין השכחה ומחיקה ראו תומר גרדי, אבן, נייר, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2011.

41. פהמי, "How Do We Write Our Military History?", לעיל הערה 38.

"הולדתה מחדש של ההיסטוריה"⁴² או את "קץ קץ ההיסטוריה"⁴³ ("קץ ההיסטוריה" במונח שפרנסיס פוקוימה ייחס למושג זה בתום המלחמה הקרה):⁴⁴ דמוקרטיה ליברלית וכלכלת שוק חופשי כבר אינן האופק האפשרי היחיד להתפתחות החברה האנושית. האפשרות לדמיון חופשי מטלאולוגיה של העתיד נגזרת מן העמדה החדשה כלפי העבר. ואמנם, על רקע זה, וכתגובת-נגד לריקון ההיסטוריה מתוכן תחת שלטונו של מובארכ, שינתה המהפכה את מעמדו של העיסוק המחקרי והחובבני כאחד בהיסטוריה ובעבר ואת משמעות התיעוד בהווה ולמען העתיד. בניגוד לעמדה הפרנואידיית בתקופתו של מובארכ כלפי כל תיעוד, ובעיקר כלפי תיעוד ויזואלי, אנו עדים מאז המהפכה לגל של תיעוד וארכוב שהחל בתיעוד ההווה המהפכני (תיעוד ההשתתפות בעצרות ובהפגנות, כתובות גרפטי, כרוזים) והמשיך ביצירת ארכיונים חדשים ואתרי נוסטלגיה אינטרנטיים המרכזים מסמכים ובעיקר תמונות חדשות וישנות.⁴⁵ מלחמת אוקטובר זוכה לייצוג רב באתרים אלה, בין היתר משום שמצד אחד היא נתפסת כאירוע קדום דיו כדי להיחשב "היסטורי" ומצד אחר שרד ממנה תיעוד מגוון, לרבות הקלטות של שידורי רדיו, סרטונים, תצלומים ומסמכים. וכך, ביום השנה השלושים ותשעה למלחמה חנך אתר הנוסטלגיה הגדול "מצרים של פעם" את שרת המולטימדיה החדש שלו בשידור חוזר של תכנית רדיו מאוקטובר 1973 המתארת את חציית התעלה.

לצד הארכיונים האלטרנטיביים החדשים הללו ממשיכים לפעול הארכיונים הוותיקים, שנעשו לשדה הקרב שבו מתרחשת מאז ראשית 2011 המערכה על עיצוב עתידה של מצרים. במהלך שמונה עשר הימים הראשונים למהפכה, ובתקופת המעבר לשלטון אזרחי תחת הנהגת המועצה הצבאית העליונה, עמדו ארכיונים אלה במרכז האירועים במצרים, למשל בעת הדחת מובארכ, כאשר מפיגנים הסתערו על ארכיוני המנגנון לביטחון הפנים והמשטרה כדי לאתר מסמכים מרשיעים שיפלילו את נציגי המשטר הישן, לפני שאלה יספיקו להשמידם.⁴⁶

Alan Badiou, *The Rebirth of History: Times of Riots and Uprisings*, Verso, London 2012 .42

Jerome Roos, "The Year 2011 Marks the End of the End of History", *Roarmag.org*, .43
October 23, 2011, <http://roarmag.org/2011/10/the-year-2011-marks-the-end-of-the-end-of-history>

Francis Fukuyama, "The End of History?", *The National Interest*, Summer 1989 .44

Judy Barsalou, "Recalling the Past: The Battle Over History, Collective Memory and Memorialization in Egypt", *Jadaliyya*, June 22, 2012, http://www.jadaliyya.com/pages/index/6007/recalling-the-past_the-battle-over-history-collect .45

"Military Had No Knowledge of Destruction of Security Documents: Sisi", *Egypt Independent*, April 16, 2013, <http://www.egyptindependent.com/news/military-had-no-knowledge-destruction-security-documents-sisi>; "Some State Security Documents Escaped Destruction, Officials Say", *Egypt Independent*, July 26, 2012, <http://www.egyptindependent.com/news/some-state-security-documents-escaped-destruction-officials-say>; "Investigations: State Security Head Ordered Records Destroyed", *Egypt Independent*, June 28, 2012, <http://www.egyptindependent.com/news/investigations-state-security-head-ordered-records-destroyed>; Abdel-Rahman Hussein, "Captured Documents Show State Security's Pervasive Role", July 4, 2011, <http://www.egyptindependent.com/news/captured-documents-show-state-securitys-pervasive-role>; "Al-Adly Denies Ordering Live Fire Against Protesters, Burning State Security

סיכום

מדינת הלאום המודרנית נוטה לשאוב צידוקים לקיומה מדם בניה, ומלחמת אוקטובר סיפקה את ההזדמנות האחרונה לקורבן של אלפי – ולפי הערכות מסוימות, עשרות אלפי – מצרים, מה שמסביר את מרכזיותה בכל נרטיב הטוען לגליטימציה פוליטית במצרים. ואכן, נרטיב המלחמה מאז 1973 ועד 2011 היה לנדבך המרכזי ביצירתם ובשימורם של ההסדרים הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים שקשרו את מצרים בעבותות בלתי פורמליים לתעשיית הנפט, לכלכלה הניאו-ליברלית הגלובלית ולמשברים שפקדו אותה בסוף העשור הקודם והתניעו את המהפכה ב-2011. מעבר לבריתות החדשות, אחת ממורשותיה החשובות של המלחמה הייתה אותה אי-פורמליות עצמה שהייתה בשנות השבעים לכוח שקודד לעקרון פעולה וארגון לגיטימי ואפקטיבי בזירה הגלובלית ומאוחר יותר גם בתוך מצרים. קייסינג'ר היה בין הראשונים – לצד חלוצי הדו-רגולציה הכלכלית בשנות השבעים – שהבינו וניסחו את כוחה הקונסטרוקטיבי של העמימות בתחומים אחרים, ואף בין הראשונים שהציעו את המעבר מגישה של "פתרון סכסוכים" לגישה של "ניהול סכסוכים" (שמחירה, כמו במקרה של מלחמת אוקטובר, הוא לעתים התלקחות אלימה). סאדאת אימץ את צורת ההתנהלות הזאת אחרי המלחמה; בימיו ובימי מובארכ לבשה אי-פורמליות זו חזות מצרית ייחודית ונעשתה לאחד הכוחות המרכזיים בשורה של תחומים, החל בהתפתחות האורבנית, עבור דרך אפשרויות הגישה לארכיון וכלה בכתיבה ההיסטורית ושימוש בתוצריה של כתיבה זו לצורכי ההווה. אולם הייתה זו, כאמור, אי-פורמליות מוכחשת, כזו שפיעמה מאחורי חזות של מדינת חוק חזקה המקיימת סדרי מנהל תקינים, גאה בהיסטוריה המודרנית שלה ומציגה אותה לכל דורש.

הקורים ההיסטוריים הנמשכים מהמלחמה שהתחוללה ב-1973 למשטר שרערה המהפכה ב-2011 מסייעים להבין מדוע פועלים כיום במצרים כוחות המנסים לשבש אותם או לשדר דרכם מסרים חלופיים אל העבר וממנו אל העתיד. דינמיקה זו מציבה את הארכיון כנקודה ארכימדית חדשה לעשייה פוליטית. אם בעשורים האחרונים פיתחו היסטוריונים, ובפרט אלה הפועלים בהקשרים קולוניאליים ופוסט-קולוניאליים, "הרמנויטיקה של חשד" כלפי הארכיון, היסטוריונים מצרים מציעים כעת אופק חדש לחשיבה על הקשר שבין הארכיון לעשייה הפוליטית. שאלותיהם התמימות לכאורה "מהו ארכיון?" ו"למי שייך הארכיון?", התעקשותם על כך שהארכיון שייך לציבור, ולא לשלטון, ונכונותם להתגייס לשורות שומרי הסף של הארכיון ולהיות לאותם ארכונאוטים שבעקבות ז'ק דרידה אנו נוטים לקדם בחשדנות⁴⁷ – כל אלה מציבות את הארכיון כמעוז חשוב במאבק על עיצוב שדה התרבות, דעת הקהל ובסיסי הלגיטימציה הפוליטית.

אולם חוקרי היסטוריה המחזיקים בהשקפות ליברליות לא היו היחידים שהתגייסו למאבק זה. משעה שהפסדה שניסח סאדאת ופיתח מובארכ, אותה גישה פנורמית להיסטוריה, התגלתה

Documents", *Egypt Independent*, March 18, 2011, <http://www.egyptindependent.com/news/al-adly-denies-ordering-live-fire-against-protesters-burning-state-security-documents>

Jacques Derrida, *Archive Fever: A Freudian Impression*, trans. Eric Prenowitz, Chicago 1996 .47 University Press, Chicago

כקליפה ריקה ונדרחתה בידי הכוחות המהפכניים, החלו כוחות חדשים להסתער על האתגר של ניכוס העבר ועיצובו. בשנת שלטונם היחידה ניסו "האחים המוסלמים" לרתום את העבר, ובכלל זה את מלחמת אוקטובר ואת הארכיונים השונים שמסמכים שמורים בהם, לקידום סדר היום האסלאמיסטי שלהם. כך, למשל, ביום השנה השלושים ותשעה למלחמה טען מוחמד בדיע, המדריך הכללי של התנועה, כי יש לייחס את "הניצחון המבריק" ב־1973 לחזרתם בתשובה של אלפי מצרים ולהתקרבותם לאל.⁴⁸ ניסיון זה להכניס את מלחמת אוקטובר באוהלה של תורה היה לא רק אחד הרגעים הראשונים שבהם החלו שליטי מצרים החדשים, שמעולם לא הפגינו קודם לכן עניין בכתיבת היסטוריה מודרנית, להעניק פרשנות משלהם לצמתים מרכזיים בדברי ימי המאה העשרים, אלא גם יריית פתיחה למהלך רחב הרבה יותר. באמצעות הרטוריקה ההיסטוריוגרפית החלו נציגי התנועה לעשות שימוש נמרץ במלחמה – והם ממשיכים לעשות זאת גם לאחר הדחתם בידי הצבא, למשל בהצהרותיהם שבכוונתם לתפוס מחדש את השלטון, כפי שסיני שוחררה מהכיבוש הישראלי בעקבות המלחמה.⁴⁹

זמן קצר לפני סילוקו של מורסי מארמון הנשיאות פתח שר התרבות החדש מטעם "האחים המוסלמים" בסדרת מינויים גורפת שנועדה להוציא את ניהול הספריות והארכיונים המרכזיים מידי האינטלקטואלים החילונים שעמדו בראשם ולהעבירו לידי גורמים המקורבים לתנועה.⁵⁰ מהלך זה כלל לא רק מינוי מנהלים חדשים לארכיון הלאומי ולמוסדות דומים אחרים אלא גם פיטורים של פקידים מן הדרג השני, השלישי ואף הרביעי, לא אחת באישון לילה, והחלפתם באנשי שלומם של "האחים". תגובת הכוחות החילוניים לצעדים הללו במיקרוקוסמוס של הארכיון ניבאה את ההתפתחויות הבאות בזירה הלאומית: ככמעין תגובה מותנית פנו היסטוריונים ופקידי ארכיון אל הצבא בבקשה שייקח לידייו את ניהול הארכיונים ויגן עליהם מפני ה"אח'וונה" – ההשתלטות האסלאמיסטית. במקרה זה שימש הארכיון כעמדה קדמית של ההיסטוריה שתתרחש ותאורכב בו. במובן זה, הארכיון מסמן כיום את הקצה המדמם של ההיסטוריה באזור. הארכיון אינו רק סמל לפוטנציאל המהפכני והמשחרר של העיסוק בהיסטוריה אלא גם למבואות הסתומים של המהפכה ולפוטנציאל הפשיסטי שלה. אם כן, למרות תקוותיו של אל-קעיד, דומה שלפי שעה הספרות אינה יכולה להשתחרר מלשאת על כתפיה גם את מעמסת הכתיבה ההיסטורית.

48. "Egypt's Faith Behind 1973 'Brilliant Victory': Brotherhood Supreme Guide", *Ahram Online*, October 6, 2012; <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/54926/Egypt/Politics-/Egypys-faith-behind-brilliant-victory-Brotherhood.aspx>
49. "Muslim Brotherhood Threatens Civil War in Egypt", *WND Faith*, July 19, 2013, <http://www.wnd.com/2013/07/muslim-brotherhood-threatens-civil-war-in-egypt/>
50. מוחמד סעד, "זויר אל-ת'קאפה ינהי אנתראב ראיס דאר אל-ות'אאק וורואסאא אל-אדאראת אל-מרכוזה. רימצאדר: אל-הדפ תעיין תאבעיני ל-אל-אח'וואנ", אל-אהראם, 8 ביוני 2013, <http://www.aswatmasriya.com/news/view.aspx?id=aa1b7e3f-c7a6-455b-b7a6-d65d8964ca4e>

תאג"ד, פיננסי מוסק, רמת הגולן, 1973 (צילום: מיכה בר־עם).